

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2706-6185/11/9-13>

Gülnarə Muxtar qızı Əliyeva
Azərbaycan Bakı Slavyan Universiteti
dissertant
ismayilova2002@inter.ru

TÜRK AŞIQ ŞEİRLƏRİNDƏ DEYİŞMƏLƏRİN LİNGVOPÖETİK TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə müxtəlif dövrlərdə yaşamış türk aşıqlarının atışmalar və onların lingvopöetik xüsusiyyətləri araşdırılır. Aşıqların çəkişmələrinin kökü el məclisləri, ocaqlarda keçirilən ayin və mərasimlərlə bağlıdır. Türkiyə türkcəsində "atışma" və ya "tartışma" adı ilə tanınır. Folklorşünaslıqda bu fenomen klassik şəkildə təsvir olunur: "sevgililər arasında yarış, yarışma şəklində olan şeir davadalaşı". Değişmələrin spesifik forması və ya qafiyəsi yoxdur demək düzgün olmaz, çünki atışmalar sözə başlayanın söylədiyi qaviyə əsasında davam etdirilir. Adından da göründüyü kimi, söz davası zamanı iki aşiq bir mövzuda şeir deyirlər. Atışmada məqsəd onların sənətkarlığını, biliyini və istedadını sübut etməkdir. Öz bacarığını sübut etmək üçün aşıqlar meydana daxil olaraq bir-birlərinə şeirlər söyləyiblər. Değişmələrin nəticəsində qələbə çalan aşiq məğlub olanın sazını aldığı üçün hər özünə aşiq deyən bu yarışa qoşulmazdı.

Açar sözlər: *Türk aşiq ədəbiyyatı, atışma, lingvopöetik xüsusiyyət, qafiyə.*

Gulnara Mukhtar Aliyeva

Linguopoetic analysis of changes in Turkish ashug poems

Abstract

The article examines "tartışma" - "poetic dispute" of Turkish ashugs who lived in different periods, and their linguo-poetic features. The roots of the "poetic disputes" of ashugs are associated with popular gatherings, rituals and ceremonies held in the hearths. In Turkish it is known as "tashlama" or "atyshma". In folklore, this phenomenon is described classically: "a dispute between lovers, a poetic quarrel in the form of a competition." It is not true that poetic disputes do not have a definite form or rhyme, because the poetic battles continue on the basis of the rhyme spoken by the older ashug. As the name suggests, during a speech dispute, two ashugs read a poem on some topic. The goal of a poetic debate is to prove your skills, knowledge and talent. To prove their skills, ashugs came out to the square and recited poetry to each other. As a result of exchanges ashug - the winner received saz - the loser's instrument, therefore, not everyone who called himself ashug participated in the competition.

Key words: *Turkish ashug literature, poetic dispute, linguo-poetic aspect, rhyme.*

Aşıqı ustad sənətkar kimi digərlərindən fərqləndirən ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərdən biri onun deyişə bilməsidir. Çünki bu onun söz meydanına girməyə hazır olduğunu, özünə, sözünə, alətinə, sənətinə inandığını göstərir. Yəni söz yarışına girmək aşiqdən hazırlıq və bacarıq tələb edir. Değişmə meydanına girən aşiq, hər iki dünya elmini öyrənməlidir. Həmçinin dini, mistik və hikmətli bilikləri dərinə öyrənməlidir. Burada aşiq üçün şeir üslubunda "bədahətən" söz demək, başqa sözlə, şeir oxumaq bacarığı çox önəmlidir. Türkiyədə bu xüsusiyyətlərə malik sənətkarlar çox olduğu üçün söz meydanına daxil olub, sözünü, biliyini, bacarığını nümayiş etdirmək ustadlıq məqamında özünü təsdiqləmək məqamlarından biri olub. Değişmələr türk aşiq şeirlərində də geniş yayılmış formalardan biridir. Bu deyişmələr məzmunu, dil xüsusiyyətləri ilə onu söyləyənin ustadlığını açıq şəkildə nümayiş etdirirlər. Türk aşiq şeirində deyişmələrin müxtəlif növləri var:

a) Atışma (karşılaşma) - aşıqlar cəmiyyətdə özlərinin ən yaxşı olduqlarını sübut etmək və məşhurlaşmaq üçün başqa ozanlarla apardıqları şifahi söhbətlərdir. Bu mübahisələr müəyyən qaydalara əsaslanır və aşıqlar üz-büz görüşür, deyişir və ustada qədər yüksəlirlər. Değişməyə hazırlaşan iki aşiq

böyük bir otaqda görüşür. Bura əsasən həvəskarlar, saz sənətinin vurğunları toplaşır. Bu işi bilən iki-üç saz həvəskarı müsabiqəni idarə edərək lazım olan yerə müdaxilə edir, qaydaların pozulmasının qarşısını alır və sonda qalibi elan edirlər. Adət-ənənələri nəzərə alaraq söhbətə əvvəlcə qoca aşiq başlayır və ya qonağa başlamaq hüququ verilir. Verilən ayağı (qafiyəni) hədəf olaraq sözbə başlayan aşiq cavab misra verir, deyir və cavab gözləyir. Aşıqların qafiyəni tutması vacibdir. *Qızılgül, bal, budaq, qol, dul* kimi sözlər tapıldıqdan sonra deyişənlər üçün hər üç vəziyyətdə - hiss etmək, qarşılaşmaq və mübahisə etmək, misraları yazmaq çətin deyil. Bundan əlavə, atışma zamanı ozanlar sazın ifa müddətini uzun saxlayır ki, onlardan biri başqasının onu söyləyərkən dinləməsinə və beynində bir qafiyə yaratmasına şərait yaransın. Bu iki amil onlara vaxta qənaət etməyə imkan verir və çəkişmə zamanı şeir misralarını “qurmağı” asanlaşdırır. Qarşılıqlı sual-cavab atışmasının sonunda cavab verə bilməyənlər, qafiyəni tapa bilməyən aşiq məğlubiyyəti qəbul edərək təqdim olunan mükafatı, eləcə də əlindəki aləti - sazi itirir. O, bunu məğlubiyyətin sübutu kimi qoyur:

Celali: Ağ yari yari || İki âşık geçti benim karşıma || Biri diken bir güldür bunların || Daha neler getirdiler başıma || Biri zehir biri baldır bunların

Çağları: Ağ yar yari || İkisini gayet iyi tanırım || Biri kızdır biri duldur bunların || İkisinin ölçüsünü almışam || Biri daldır biri koldur bunların

Ergül: Yar yari İki âşık nedir, başladız söze || Hangi diken hangi güldür bunların || Çok şey getirecezenin başına || Hangi zehir hangi baldır bunların (Arvas: 2003).

b) Tanışma - Bu, ozanların dörtlüklər oxuduğu, şifahi və ya sazla (musiqili) bir-birini təriflədiyi yarışdır. Təkcə aşıqlara deyil, orada olan qonaqlara da tərif deyilir. Aşiq Şenliklə Aşiq Feryadinin qarşılıqlı deyişməsini onların aşiq “tanışma”larına nümunə göstərmək olar:

Aşık Şenlik ile âşık Feryadinin deyişməsi:

Şenlik: Şöhretin vezir payında || Rütbesiyle şana layık || Oturuşun o duruşun || Hem sultana hana layık

Feryadi: Sefa geldin gözüm üzere || Olsam mihmana layık || Şeyhülislam, sadrazam || Doğru Al’Osman’a layık

Şenlik: Seninle oldum taaşşuk || Gözlerime geldi ışıq || Duymadım sen kime aşık || Dillerin Kur’an’a layık

Feryadi: Bu düşkün gönlüm açarsın || Selim Sırat’ı geçersin || Kevser ırmaktan içersin || Olasan cihana layık

Şenlik: Kul şenliği eder hürmet || Rikabın kaldım ziyaret || Sana nasip olsun cennet || Huriye gülmana layık

Feryadi: Sefil Feryadi göresen || Merammak suda eresən || Sancak altında durusan || Habibi Rahman’a layık

c) Taşlama - aşıqların qəzəblə, hiddətlə bir-birinə oxuduqları təhqir olmadan, yumoristik xüsusiyyətlərə malik şeirlərdir. Bu gün aşıqların deyişmələrində insanların çox bəyəndiyi məhsatirik xarakterli “taşlama”lardır. Taşlama aşıqlar arasında yaş nisbətindən (qoca-gənc) asılı olmayaraq edilir. Aşiq Şenliklə Aşiq Kılıççı Mustafa arasındakı maraqlı “söz döyüşü” və “daşqalağ”ı aşağıda təqdim edirik. Bu iki aşiq heç vaxt bir-birini görməmişdi. Aşiq Şenlik özünü Aşiq Kılıççı Mustafaya aşiq Şenlikin şagirdi kimi təqdim edir. Aşiq Kılıççı Mustafa taşlamağa başlayır.

Üstadına t’an ederem, || Darılmağa yolun varmı? || Gıcandım gıyıp vurmam, || Bir yumrukluk halın varmı?

Âşık Şenlik - Âşk eserine düşen âşık, || Ürüzgârlı yelin varmı? || Elimden can kurtarmağa, || Yüz bin fitne felin varmı?

Âşık Kılıççı Mustafa - Meninen durma divana, || Seni yetirrem Şivana, || Ataram berriya bana, || Orman kimi Kôlun varmı?

Âşık Şenlik - Gurbanam gevher madene, || Eyvallah etmem nadana, || Çıkarsan burcu bedene, || Ayağında nalın varmı?

Âşık Kılıççı Mustafa - Şenlik Kimseyi beyenmez, || Laf atar Hak’ka güvenmez, || Üfürüklü boya boyanmaz, || Gara çivit, kâlin varmı?

Âşık Şenlik - Neslin sarp yerleri kesmez, || Şahmarazdır gurdu basmaz,|| Ağzında güzemin esmez, || Süyüsünde yalın varmı?

Ayaq açmaq növbəsi Aşık Şenliyə çatmış və o, Kılıççıya fürsət vermədən başlayır və bu taşlamayı deyir:

Âşık Şenlik - Ey Âşık düşün sözünü || Seni müşkül hal eylerem || Gurudur nutku nefesin || Elfazını lâl eylerem || Min tümenlik giymetini || Endirir bir pul eylerem || Cenk kurar imtahan olar || Azim galmagal eylerem || El içindən itkin salar || Meskenini çöl eylerem || Ters penk yapılı gaban || Ağzı bağlı mal eylerem...

Göründüyü kimi, taşlamalarda ən sadə sözlər belə (nəfəs, lal, pul, tümen, çöl, mal və s.) aşıkların dilində yeni bir poetik donaya girir, nəticədə rəqibinə gülərək özünü tərif edir.

Yarandığı vaxtdan XX əsrin 20-ci illərinə qədər aşıkların atışmalarında vaxt məhdudiyəti olmurdu, çünki kəndlərdə böyük otaqlarda maksimum üçüstdə aşık deyişməyə girərdi. Atışma 2-3 gün davam edə bilərdi. Bu günlər konsertlərdə deyişmələr ən çox 2 saat çəkə bilər və bu yarışmalarda iki yox, 10 ozanın da deyişməsinə də rast gəlinir.

Türkiyə regional baxımdan çox böyükdür və müxtəlif bölgələrində atışma və ya tartışmalar öz məzmun və işlənmə baxımından fərqlənir. Atışma ənənəsinə daha çox Ərzurum və Qars bölgələrindəki ozanlarda rast gəlinir. Burada deyişmələr ən azı 5-6 ozan arasında olur və onlar bir yerdə söz davası edirsə, ayaq açıldıqdan sonra növbəti ozan sazı və sözü ilə dördlük oxuyur, oxuya bilməyənlər saz çalmağı dayandırır. Ona görə də çəkişmələrdə ayağı açmaq çox vacibdir. Bu gün ayaq açma bilən bəzi aşıklar özlərinə uyğun dar ayaq seçirlər və bu müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Məsələn, aşık bəzən dar ayağı açır və bir müddət sonra növbə ona çatanda özünə gəlir və ayaqdan çıxır. Deyişdiyi aşık bunu niyə etdiyini soruşduqda, aldığı cavab belə olur – düzdür dar ayaqdır, amma arxamca gələ bilmədin və özünü haqlı çıxarmağa çalışma:

Reyhani:Hele bakın bu dünyanın işine || Gözleri kan dolmuş figan gözetir || Neredeyse varmış doksan yaşına || Hâlâ gelmiş bennen meydan gözetir

Nihâni baba: Elif hiçbir mahreç ile hecelmez || Âşıklar yorulmaz dünya dincelmez || Ömür geçer amma gönül kocalmaz || Yüz yaşında bile meydan gözetir

Reyhani: Baba senin hükmü halın kalmadı || Söndü peteklerin balın kalmadı|| Bir yana gidecek yolun kalmadı || Gayrı seni bir kabristan gözetir

Nihâni baba: (Kuzum)Böyle ham fikiri sokma araya || Çam sakızı ilaç olmaz yaraya || Azrail gelirse bakmaz sıraya || Bazen pir yerine civan gözetir

Reyhani ihtiyarlığından dəm vuraraq Nihaniyə qələbə çalamayacağını anlayır, o qoca çınara, aşıqlıq badəsini içdiyini söyləyir.

Reyhani: Âşıklarda maşuk için va'd olur. || Zannetme ki bu dünyada tat olur.|| BelkiAcemkızısenedenyadolur. || Onu da el alır, düşmangözetir.

Nihani ağlamağa başlar... Yaylığı ilə gözyaşlarını silərək möhtəşəm cavabını verir:

Nihâni baba: Merhametin yok mu ben ihtiyara || Aciz vücuduma açtın bir yara|| Ben yar ile söz kesmiştim mezara|| İkrarımız Ulu Divan gözetir.

Aşıqlıq ənənələrinin bu gün də qorunub qalan və davam etdirilən ərazilərdən biri də Türkiyənin Çukuroba bölgəsidir. Aşıqlıq ənənəsi Çukurobanın mədəni irsinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Çukuroba aşık ənənəsi və aşık məclislərinin indiki halını almasının iki əsas səbəbi var: 1. Aşık Veysel və digər Sivaslı aşıkların Çukurobaya gəlmələri; 2. 1966-cı ildən sonra keçirilməyə başlayan Konya Aşıklar Festivalı.

Çukurobalı ozanlar Anadolunun başqa yerlərində də ozan və ozan ənənələrini görmüş və onlardan təsirlənmişlər. Bu səbəbdən də aşık məclisləri bu gün qarşılıqlı əlaqə yolu ilə yenidən quruldu.

Çukuroba aşıkları arasında deyişmələr ilkin mərhələsində Karacaoğlan və Dadaloğlanın qoşmalarını mənə və məzmunca bir-birinə bağlamaqla qurulurdu. Zaman keçdikcə dini mövzular önə keçmiş və demək olar ki, deyişmələrin əsas mövzusunə çevrilmişdir. “Çukurova ozan deyişmələrində sistemli ifa ənənəsi yoxdur. Köhnə atışma ənənəsi tam olmasa da, bu gün də davam edir. Köhnə mübahisə ənənəsi sual-cavab formatında idi. Çox vaxt dini məsələlərlə bağlı suallar verilirdi. Cavab verə bilməyən aşık məğlub olurdu. Qeyd edək ki, deyişmələrin mövzusunun dinlə bağlı olması Çukuroba aşıklarını digər

bölgə aşığılarından fərqləndirir. Ayaqları yarışmada iştirak etməyən yaşca böyük olan aşığılar və ya bu sənətin vurğunu və bilicisi olan şəxs verir. Köhnə adət-ənənədə neçə misra ilə atışmağa başladığını deyər, sonda misrada təxəllüsü deyərək söz davasını bitirərdi. Bu gün çəkişmələrdə hər iki aşığı öz dördlüklerini növbə ilə oxuyur. Deyişmələr sual-cavab və ya nəzirə formasında ola bilərlər”. (Artun, 1996: 66-67)

Bu gün təbii ki, Çukuroba aşığıları tək dini mövzular deyil, digər mövzulara da müraciət edirlər:

Âşık İmami-Baykuş Atışması

Aldı Âşık İmami: - Başka bir mekânın yok mudur senin || Neden viranede ötersin baykuş || Elbet bir sebebi olacak bunun || Neden viranede ötersin baykuş

Aldı Baykuş: - Hak ile aramda gizli sırrım var || Ondan viranede öterim âşık|| Senin aqlın yetmez kısbî kârım var || Ondan viranede öterim âşık

Aldı Âşık İmami: - Nice kuş var açlığında ötürken || Şahinler avını gökten alırken || Senin avın ayağına gelirken || Neden viranede ötersin âşık

Aldı Baykuş: - Süleyman şahittir bu gizli sırı || Gayri karışmam ben hayra şerre || Bahtım açık amma yumurtam kara || Ondan viranede öterim âşık

Aldı Âşık İmami: - Şol güvel ördekler gölde öterken || Guğuklar kumrular dalda öterken || Garip bülbül gonca gülde öterken || Sen neden viranede ötersin baykuş

Aldı Baykuş: - Gül için mi sarı bülbülün zarı || Dervişim yitirdim namusu arı || Harabede saklı dünyanın varı || Ondan viranede öterim âşık.

Mətnə diqqət yetirsək demək olar ki, hər misrada bədii ifadə və təsvir vasitələrini görəcəik (ötersin baykuş, Hak ile aramda gizli sırrım, şahinler avını gökten alırken, avın ayağına gelirken, bahtım açık amma yumurtam kara, harabede saklı dünyanın varı). Məhz dilin bu qədər poetik qurulması, deyişmələri sadəcə söz yığını olmaqdan uzaqlaşdırır, təhkiyənin gücünü artırır.

Başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Âşık Hacı Karakılıç - Âşık Hilmi Şahballı Atışması

Âşık Şahballı: - Gençliğinde doğru yola gidiyon || Korkarım sonradan azarsın âşık || İstikamet yolun doğru şimdilik || Korkarım yolunu bozarsın âşık

Âşık Hacı: - Bundan önce benim sadık dostumdun || Niçin yavaş yavaş yozarsın âşık || Öğüt versem öğüdümden almazsın || Niçin doğru söze kızarsın âşık

Âşık Şahballı: - Varsak Türkmenlerdenmiş senin soyun || Ölçtüm biçtim gayet güzelmiş huyun || İki metreyi geçiyor bak boyun || Çam ağacı gibi uzarsın âşık

Âşık Hacı: - Haklı haksız demez bana çatarsın || Yalan pazarında mavra satarsın || Ahlakın kurusun gündüz yatarsın || Karanlık basınca gezersin âşık

Âşık Şahballı: - Çoban olup seni ben az mı güttüm || Tükendi bu ömrüm eridim bittim || Bilmem ki arkadaş sana ne ettim || Sen bizim darıyı bozarsın âşık

Âşık Hacı: - Söyleyemim kalsın sözüm kalanı || Bugün bulamadım sözden alanı || Bu uçsuz bucaksız yalan palanı || Alışkın diline dizersin âşık

Âşık Şahballı: - Der Şahballı'm dertlerime dert katma || Ok olup bu dertli sineme batma || Ben yalan söylemem iftira etme || Alışkın diline dizersin âşık

Âşık Hacı: - Garip Hacı'm der ki bilirsən beni || Latife yaparak severim seni|| Gelenler gidiyor bu dünya fâni || Ecel rüzgârında tozarsın âşık.

Bu nümunədə də hər iki aşığı öz dil bacarıqlarını çox gözəl və poetik şəkildə əks etdirərək yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirmişlər. Mətnədə –“yolunu bozarsın, yavaş yavaş yozarsın, çam ağacı gibi uzarsın âşık, yalan pazarı, ahlakın kurusun karanlık basınca, tükendi bu ömrüm eridim bittim, uçsuz bucaksız yalan palanı, dertlerime dert katma dertli sinem, dünya fâni, ecel rüzgârı” və s. kimi məcazlar istər Aşığı Şahballının, istərsə də Aşığı Hacı'nın dil özəlliklərini qabarıq şəkildə ifadə edə bilər.

Təqdim olunan məqalədə türk aşığılarının deyişmələrini linqvopoetik baxımdan təhlil etdik. Topladığımız nümunələrin məzmun baxımından təhlili göstərdi ki, bu aşığı şeir növünü yeddi qrupa bölmək olar:

1. Aşığı'nın öz sənətini hansı səviyyədə bildiyini nümayiş etdirmək üçün atışmalar (müamma);
2. Deyişməli atışmalar;

3. Öyüt verən atışmalar;
4. Taşlama;
5. Oyünmə və ya qoltuqlama atışmalar;
6. Sicilləmə atışmalar
7. Mətub atışmalar.

Bu bölgünü ilk dəfə türk tədqiqatçısı Erman Artun “Çukuroba aşık geleneğinde atışma” adlı məqaləsində təqdim etmişdir.(30)

Nümunələrdən və təhlillərdən görüldüyü kimi, deyişmələr və ya atışmalar məzmun baxımından zəngin olduğu kimi, dil faktları ilə də zəngindirler. Bu dil faktlarını öyrənmək və təhlil etmək baxımından deyişmələrin araşdırılması çox vacib və aktualdır.

Ədəbiyyat

1. Artun; Erman (1995), Karacaoğlan Şiirinin Kültür Kaynakları, Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, C.2, S.7, Ankara.
2. Artun; Erman (1996), Günümüzde Adana Aşıklık Geleneği (1966-1996) ve Aşık Feymani, İl Kültür Müdürlüğü Yayınları 3, Adana.
3. Çukurova Âşıklık Geleneğinde Atışma Erman Artun*- DergiPark \ [https://dergipark.org.tr/download > article-file](https://dergipark.org.tr/download/article-file)
4. Çobanoğlu, Özkul (1996), “Âşık Tarzı Şiir Geleneği İçinde Destan Türü Monografisi”, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halkbilimi Bilim Dalı Doktora Tezi (Basılmamış).
5. Günay, Turgut (1976), “Türk Halk Şiirinde İlk “Deyişme” (Müşâare) Örnekleri”, Uluslararası Folklorve Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri, (27, 29 Ekim 1975 Konya),Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
6. Özder, M. Adil (1965), Doğu İllerimizde Âşık Karşılaşmaları, Bursa: Emek Basımevi.
7. Sakaoğlu, Saim (1989), “Türk Saz Şiiri”, Türk Dili Dergisi (Halk Şiiri Özel Sayısı), S. 445- 450,
8. Ocak-Haziran. Şenel, Süleyman (1997), “Türk Halk Müziğinde «Beste», «Makam» ve «Ayak» Terimleri Üzerine”, V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi [Halk Müziği, Oyun, Tiyatro, Eğlence Seksiyonu] Bildirileri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
9. Turgut; Osman (1995), Adana’da Âşıklık Geleneği ve Yaşayan Adanalı Âşıklar (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.255, Adana.

Göndərildi: 22. 04. 2022

Qəbul edildi: 18. 05. 2022